

A Fiqhi–Political Analysis of the Jurisprudence of the Resistance System in the Thought of Imam Khomeini and Martyr Imam Khamenei

Seyed Mohsen Aaziz

Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Foundations of Law, Faculty of Theology, Hakim Sabzevari University

Behnam Abbasi Avval *

Assistant Professor, Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran

Maryam Abbasi Avval

Lecturer, Farhangian University, Bint al-Huda Ferdows Campus, Tehran, Iran

Received : January 15, 2026, **Revised :** May 15, 2026, **Accepted :** May 26, 2026

DOI: [10.22034/rjfs.2026.560028.1241](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.560028.1241)

Abstract

This study aims to explain and analyze the position of the concept of resistance in the political thought of Imam Khomeini (RA) and the martyred Leader of the Islamic Revolution, Ayatollah Khamenei (RA). The central research question examines how the components, functions, and theoretical foundations of resistance are articulated in the thought of these two revolutionary thinkers, as well as the continuities and differences between their perspectives. The research employs a descriptive-analytical methodology based on a review of primary sources, including speeches, books, Sahifeh-ye Imam (an anthology of Imam Khomeini's speeches, messages, interviews, decrees, religious permissions, and letters), selected speeches of Ayatollah Khamenei, and relevant scholarly literature. The data were analyzed using qualitative content analysis. The findings indicate that, within both scholars' intellectual frameworks, resistance simultaneously performs three strategic functions: (1) safeguarding national independence and dignity; (2) strengthening religious-political identity and Islamic self-awareness; and (3) serving as a strategy for confronting international arrogance (global hegemonic powers). At the same time, differences are observed in the prioritization of the instruments of resistance and in their theoretical foundations. Imam Khomeini places greater emphasis on the spiritual and ontological dimensions of resistance, whereas Ayatollah Khamenei focuses more extensively on its theoretical elaboration and organizational coherence. Moreover, while preserving the theoretical foundations established by Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei has further developed the concept by addressing its emerging dimensions, institutionalization, and the mechanisms necessary for its realization at the national, regional, and international levels. Accordingly, the theory of resistance in the thought of the two leaders of the Islamic Revolution should be understood as a single, integrated intellectual system adapted to differing historical circumstances, rather than as two distinct theories. From the perspective of Islamic political jurisprudence, resistance falls under such juridical categories as defensive jihad, promotion of virtue and prevention of vice, and the principle of the negation of

* Email: b.abasi@cfu.ac.ir (Corresponding Author)

domination (Nafy-e Sabil). The Quranic verse, “And Allah will never grant the disbelievers a way over the believers” (Qur'an 4:141), constitutes the basis of this principle, which Imami (Twelver Shi'a) jurists have regarded as establishing the obligation to resist foreign domination. On this basis, resistance in the thought of the two leaders is not merely a political strategy but also a religious obligation aimed at realizing divine Wilayah and preserving the Islamic political order. Therefore, in addition to providing a conceptual and political analysis of resistance, this study adopts the perspective of governmental jurisprudence to clarify its juristic foundations within the framework of the Wilayat al-Faqih, thereby illuminating the relationship between jurisprudence and politics in the thought of the two leaders of the Islamic Revolution.

Keywords: Fiqh, jurisprudence of resistance, Wilayat al-Faqih, negation of domination, Nafy-e Sabil, Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei.

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

From the perspective of **governmental jurisprudence (Fiqh)**, concepts such as **resistance, justice, and Wilayah** are not isolated legal rulings but integral components of a comprehensive juristic system. Within this framework, jurisprudence develops beyond the level of deriving individual rulings and advances toward **systemic jurisprudence**. Systemic jurisprudence or Fiqh al-Nizam seeks to organize interrelated legal rulings into a coherent framework capable of providing a model for the governance of an Islamic society (Misbah Yazdi, 1389 [2010], p. 175; Fazel Lankarani, 1422 AH, vol. 21, p. 56).

Within this framework, **resistance** constitutes one of the subsidiary systems of Islamic systemic jurisprudence, comparable to the economic, cultural, and defense systems. Accordingly, it is possible to speak of the **jurisprudence of the resistance system**, whose objective is to safeguard Wilayah against illegitimate domination through the principles of Islamic law.

As one of the central concepts in the discourse of the Islamic Revolution, resistance occupies a prominent place both in Islamic political thought and in practical political action. Its significance stems from its dual role as a theoretical strategy for preserving national independence and identity, and as a practical guideline for confronting both external and internal pressures. In the thought of Imam Khomeini (RA), resistance is not merely a political tactic but a religious and ethical obligation through which the prophetic mission of awakening human nature continues (Khomeini, 1386 [2007], vol. 1, p. 163; Tabataba'i, 1360 [1981], vol. 20, p. 319). Furthermore, from the perspective of Twelver Shi'a political Fiqh, resistance constitutes a religious duty within the framework of **defensive jihad**, emphasizing the preservation of Islam and preventing the domination of believers by non-believers (Khomeini, 1378 [1999], vol. 1, p. 484). Drawing upon the principles of *Nafy-e Sabil* and the obligation of defense, Imam Khomeini regarded foreign domination as an illegitimate form of authority and resistance against it as essential to the survival of Islam (ibid., vol. 2, p. 572).

Similarly, while reaffirming Imam Khomeini's teachings, Ayatollah Khamenei has further elaborated the theoretical foundations of resistance and organized the resistance movement at the regional and international levels (Speech of the Supreme Leader, 14 June 2019).

Despite the theoretical and practical importance of resistance, two significant gaps remain in the existing literature. First, there is no comprehensive comparative analysis of resistance in the thought of late Imam Khomeini and martyred Ayatollah Khamenei that clearly identifies both continuities and conceptual as well as methodological differences. Second, there is a lack of an integrated conceptual model explaining the functions of resistance in the three major domains of identity formation, foreign policy, and social structure.

The present study seeks to address these shortcomings through a comparative and analytical approach by extracting and synthesizing the concept of resistance within the intellectual systems of both leaders and organizing the findings into a coherent conceptual framework.

Accordingly, beyond offering a conceptual and political analysis of resistance, this study adopts the perspective of governmental jurisprudence to clarify its juristic foundations within the framework of *Wilayat al-Faqih*, thereby illuminating the relationship between jurisprudence and politics in the thought of the two leaders of the Islamic Revolution.

2. Methodology

This study employs a **qualitative descriptive-analytical methodology**. Research data were collected through documentary and library research, including classical juristic sources, the writings of Imam Khomeini, the speeches and writings of Ayatollah Khamenei, and relevant scholarly literature.

In the first stage, the theoretical foundations of systemic jurisprudence, governmental jurisprudence, the theory of *Wilayat al-Faqih*, and the juristic principles underlying resistance were examined. Subsequently, qualitative content analysis was employed to identify and classify the principal concepts related to resistance in the works of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei.

Finally, comparative analysis was conducted to identify both the shared foundations and the theoretical developments of resistance within the thought of the two leaders.

The unit of analysis consists of theoretical propositions concerning resistance found in primary juristic and political sources. Particular emphasis was placed upon *Şahifah-ye Imam, Tahrir al-Wasilah, Kitāb al-Bay'*, **The Second Phase of the Revolution Statement**, and the official speeches of the Martyred Leader in order to present an accurate account of the juristic and political foundations of resistance.

3. Results and Findings

The findings demonstrate that resistance in the thought of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei possesses profound juristic and theological foundations and cannot be reduced to a merely political or security-oriented strategy.

The first finding indicates that the principal juristic foundation of resistance in Twelver Shi'a political jurisprudence is the **principle of *Nafy-e Sabil***. According to this principle, no political, cultural, economic, or military domination by foreign powers over the Islamic community is legitimate, and Muslims are religiously obligated to resist all forms of subjugation. Alongside this principle, the obligation of defense, the prohibition of assisting oppressors, and the necessity of preserving the Islamic political order constitute the principal juristic foundations of resistance.

The second finding reveals that Imam Khomeini conceptualized resistance within the framework of governmental jurisprudence and the Islamic state. Contrary to interpretations that confine resistance to defensive theory of jihad alone, examination of his works demonstrates that throughout both the Islamic Revolution and the leadership of the Islamic Republic, he understood resistance as encompassing political, cultural, economic, and civilizational dimensions. The establishment of institutions such as the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC), the Basij Organization, and the mobilization of national defense during the Iran-Iraq War illustrate the practical implementation of his theory of resistance.

The third finding demonstrates that Ayatollah Khamenei shares the same fundamental theoretical foundations of resistance as Imam Khomeini. His contribution lies primarily in the conceptual expansion, theoretical elaboration, and institutionalization of resistance under evolving regional and international conditions. Consequently, his theory represents a logical continuation and further development of Imam Khomeini's juristic and governmental foundations.

The fourth finding concerns the **three-dimensional structure** of resistance. The analysis indicates that resistance in the thought of both leaders operates simultaneously on three interconnected levels:

- the epistemological and doctrinal level, grounded in faith, trust in God, insight, and Islamic self-awareness;

- the social and political level, manifested through independence, justice, resistance to global arrogance, and the preservation of national and religious identity; and
- the civilizational level, directed toward the realization of the Islamic Ummah and the establishment of a new Islamic civilization.

The fifth finding demonstrates that resistance is intrinsically connected with the doctrine of *Wilayat al-Faqih*. From the perspective of systemic jurisprudence, resistance constitutes an essential mechanism for preserving and sustaining the Islamic political order. Accordingly, the legitimacy of strategic resistance derives from the authority and leadership of the Islamic polity. Resistance, therefore, is neither merely an ethical virtue nor solely a political strategy but an integral component of the governance of Islamic society.

4. Conclusion

This study concludes that **resistance** in the thought of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei is not a temporary political doctrine but rather an ontological pillar of the Islamic Revolution itself. Imam Khomeini, drawing upon mystical and juristic foundations, revived the spirit of resistance among the Iranian people. Ayatollah Khamenei, while preserving these foundations, transformed resistance into a comprehensive civilizational discourse and an established theory of foreign policy through theoretical refinement and institutional development. From the perspective of Twelver Shi'a political jurisprudence, the theory of resistance represents one of the most significant achievements in the evolution of contemporary governmental jurisprudence. It embodies the practical continuation of both the **principle of *Nafy-e Sabil*** and the doctrine of *Wilayat al-Faqih* within the constitutional framework of the Islamic Republic. In this sense, resistance constitutes a religious obligation directed toward preserving the Islamic political order and safeguarding the independence of the Islamic Ummah. Accordingly, the theory of resistance serves as the conceptual bridge between the classical jurisprudence of defensive jihad and the contemporary jurisprudence of the Islamic governance system. The continuity of the Islamic Revolution and the realization of a new Islamic civilization therefore depend upon a profound understanding and institutionalization of the theory of resistance, a theory that simultaneously addresses human nature, social justice, and active engagement with global systems of domination. From the perspective of the philosophy of Islamic Fiqh, resistance represents the convergence of **obligation** and **right**. It simultaneously embodies the religious obligation of believers to defend Islam and the inherent right of the Islamic Ummah to independence, dignity, and freedom from domination. This integration of rights and duties reflects the transition from individual jurisprudence to systemic comprehensive legal framework aimed at preserving divine authority and justice. Accordingly, the theory of resistance articulated by Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei may be regarded as the first practical model of a **jurisprudence of the resistance system**, possessing the capacity for further development in the cultural, economic, and broader civilizational spheres.

Keywords: Fiqh, jurisprudence of resistance, Wilayat al-Faqih, negation of domination, Nafy-e Sabil, Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei.

تحلیل فقهی - سیاسی فقه نظام مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله العظمی شهید خامنه‌ای (قدس سره)

اسید محسن آریز^۱ | بهنام عباسی^{۲*} | مریم عباسی^۳

DOI: [10.22034/rjfs.2026.560028.1241](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.560028.1241)

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین و تحلیل جایگاه «مقاومت» در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) و شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (قدس سره) انجام شده است. مسئله محوری پژوهش این است که مؤلفه‌ها، کارکردها و مبانی نظری مقاومت در اندیشه این دو اندیشمند انقلاب اسلامی چگونه تبیین می‌شود و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی میان دیدگاه‌های آنان وجود دارد. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مرور متون و منابع، شامل بیانات، کتب، صحیفه امام، گزیده بیانات ایشان و مقالات علمی مرتبط است. تحلیل داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی انجام شد و یافته‌ها نشان می‌دهد که در هر دو منظومه فکری، مقاومت هم‌زمان دارای سه کارکرد راهبردی است: تضمین استقلال و عزت ملی، تقویت هویت دینی - سیاسی و خودآگاهی اسلامی، و مقابله با استکبار بین‌المللی. در عین حال، تفاوت‌هایی نیز در اولویت‌گذاری ابزارهای مقاومت و مبانی نظری مشاهده شد؛ بدین صورت که امام خمینی (ره) بیشتر بر بُعد معنوی - تکوینی تکیه دارند و آیت‌الله خامنه‌ای (قدس سره) بر تبیین نظری و انسجام سازمانی تأکید می‌کنند. همچنین، ایشان با حفظ مبانی نظری مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره)، به تبیین ابعاد نوپدید، نهادهای و توسعه سازوکارهای تحقق آن در عرصه‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی پرداخته‌اند. از این رو، نظریه مقاومت در اندیشه امامین انقلاب را باید منظومه فکری واحدی با اقتضانات زمانی متفاوت دانست، نه دو نظریه مستقل. از منظر فقه سیاسی اسلام، مقاومت ذیل عناوین فقهی‌ای چون جهاد دفاعی، امر به معروف و نهی از منکر و قاعده نفی سبیل تعریف می‌شود. آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» اساس این قاعده است که فقهای امامیه آن را مبنای وجوب مقاومت در برابر سلطه بیگانگان دانسته‌اند. بر همین مبنا، مقاومت در اندیشه امامین انقلاب صرفاً راهبردی سیاسی نیست، بلکه واجبی شرعی برای تحقق ولایت الهی و حفظ نظام اسلامی است. بنابراین، پژوهش حاضر علاوه بر تحلیل مفهومی و سیاسی مقاومت، با رویکرد فقه حکومتی، به دنبال تبیین مبانی فقهی آن در نظام ولایت فقیه است تا نسبت میان فقه و سیاست در اندیشه امامین انقلاب روشن شود. **واژگان کلیدی:** فقه نظام، فقه مقاومت، ولایت فقیه، نفی سبیل، وجوب دفاع، اندیشه امام خمینی (ره)، اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای (قدس سره).

۱. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشکده الهیات دانشگاه حکیم سبزواری

Email: Sm.aziz@hsu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش الهیات دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

Email: b.abasi@cfu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته دکتری، مدرس دانشگاه فرهنگیان واحد بنت الهدی فردوس، تهران، ایران

Email: Maabasi2019@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است. فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد. مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

از منظر فقه حکومتی، مفاهیمی چون مقاومت، عدالت و ولایت، نه احکام منفرد، بلکه اجزای یک نظام فقهی کلان هستند که در آن، فقه از سطح استنباط فردی به سطح «فقه نظام» ارتقا می‌یابد. فقه نظام بر آن است تا مجموعه‌ای از احکام مرتبط را به گونه‌ای منسجم سامان دهد تا الگوی اداره جامعه اسلامی را شکل دهد (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۲۱).

در این چارچوب، مقاومت در حکم یکی از «نظامات فرعی» فقه نظام اسلامی است؛ همان گونه که نظام اقتصادی، نظام فرهنگی یا نظام دفاعی دارد. بنابراین، می‌توان از «فقه نظام مقاومت» سخن گفت که هدف آن صیانت از ولایت الهی در برابر سلطه طاغوت براساس فقه می‌باشد. مقاومت به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در گفتمان انقلاب اسلامی، هم در عرصه اندیشه دینی و هم در سیاست‌ورزی عملی، جایگاه ویژه‌ای یافته است. اهمیت این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که مفهوم مقاومت، هم راهبرد نظری برای تأمین استقلال و هویت ملی است و هم دستور عملی برای مواجهه با فشارهای خارجی و داخلی. در اندیشه امام خمینی (ره)، مقاومت نه تنها یک تاکتیک سیاسی، بلکه واجب اعتقادی و اخلاقی است که به واسطه آن وظایف انبیاء و اولیای دین در بیدارسازی فطرت انسان‌ها تداوم می‌یابد (خمینی، ۱۳۸۶: ۱/۱۶۳؛ طباطبایی، ۱۳۶۰: ۲۰/۳۱۹). افزون بر این، از منظر فقه سیاسی امامیه، مقاومت واجبی شرعی در قالب جهاد دفاعی است که بر حفظ کیان اسلام و جلوگیری از تسلط کفار بر مؤمنان تأکید دارد (خمینی، ۱۳۷۸: ۱/۴۸۴). امام خمینی (ره) با تکیه بر قاعده «نفی سبیل» و «وجوب دفاع»، سلطه بیگانه را مصداق ولایت غیر مشروع دانسته و مقاومت در برابر آن را شرط بقای اسلام معرفی می‌کند (پیشین: ۲/۵۷۲) آیت الله خامنه‌ای (قدس سره) نیز ضمن تأکید بر استمرار آموزه‌های امام خمینی (ره)، به تبیین نظری و سازماندهی جریان مقاومت در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی پرداخته‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۰۳/۱۴). با وجود اهمیت نظری و عملی این مفهوم، در ادبیات علمی - تحلیلی به صورت مشخص، دو خلأ مشاهده می‌شود: نخست، نبود یک تحلیل مقایسه‌ای میان گفتمان مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره) که استمرارها و تفاوت‌های مفهومی و ابزاری را به روشنی نشان دهد؛ دوم، نبودن یک مدل مفهومی که کارکردهای مقاومت را در سه حوزه کلیدی (هویت، سیاست خارجی و ساخت اجتماعی) به صورت منسجم ارائه کند. پژوهش حاضر درصدد پُر کردن این خلأها است و با رویکرد مقایسه‌ای - تحلیلی تلاش می‌نماید جایگاه مقاومت در هریک از دو منظومه فکری را استخراج، تلخیص و در قالب یک الگوی مفهومی سامان دهد. بنابراین، پژوهش حاضر علاوه بر تحلیل

مفهومی و سیاسی مقاومت، با رویکرد فقه حکومتی، به دنبال تبیین مبانی فقهی آن در نظام ولایت فقیه است تا نسبت میان فقه و سیاست در اندیشه امامین انقلاب اسلامی روشن شود.

ضرورت بحث از مبانی مقاومت در نظام ولایت فقیه

بررسی مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره)، صرفاً مطالعه یک راهبرد سیاسی یا امنیتی نیست؛ بلکه تبیین نسبت میان فقه و سیاست در چارچوب فقه حکومتی می‌باشد. در فقه فردی، بسیاری از احکام ناظر به رفتار مکلفان به صورت منفرد است، اما در فقه حکومتی، احکام در قالب یک نظام اجتماعی و سیاسی مورد مطالعه قرار می‌گیرند. از این منظر، مقاومت تنها یک تکلیف فردی یا واکنش مقطعی در برابر تهدیدهای خارجی نیست، بلکه بخشی از سازوکار تحقق ولایت الهی و حفظ موجودیت نظام اسلامی محسوب می‌شود. امام خمینی (ره) با طرح نظریه ولایت فقیه و تأکید بر حکومت اسلامی، فقه را از سطح احکام پراکنده به سطح اداره جامعه ارتقا دادند و تصریح کردند: «الإسلام هو الحكومة بشؤونها، والأحكام قوانين الإسلام، وهي شأن من شؤونها» (خمینی، ۱۳۷۹: ۲/۶۳۳). بر این اساس، مقاومت نیز باید در چارچوب نظام اسلامی و در نسبت با اهداف کلان حکومت دینی تحلیل شود. آیت الله خامنه‌ای (ره) نیز همین مبنا را در قالب نظریه مقاومت فعال و تمدن نوین اسلامی بسط داده‌اند. از این رو، تبیین مبانی فقهی مقاومت، در حقیقت تبیین یکی از ابعاد فقه نظام و نسبت میان فقه، ولایت و سیاست در اندیشه امامین انقلاب اسلامی است.

مسئله پژوهش

فقه سیاسی امامیه همواره در پی پاسخ به این پرسش بوده است که چگونه می‌توان آموزه‌های فقهی را در قالب «نظام اداره جامعه» بازسازی کرد. در این میان، «مقاومت» یکی از مفاهیم بنیادین می‌باشد که از سطح حکم فردی در جهاد دفاعی به سطح «نظام اجتماعی و سیاسی» ارتقا یافته است. مسئله محوری پژوهش این است که مؤلفه‌ها، کارکردها و مبانی نظری مقاومت در اندیشه این دو اندیشمند انقلاب اسلامی چگونه تبیین می‌شود و چه تفاوت‌ها و مشابهت‌هایی میان دیدگاه آنان وجود دارد. به عبارت دیگر، پژوهش حاضر در پی آن است که نشان دهد چگونه قاعده فقهی «نفی سبیل» و نظریه «ولایت فقیه» در اندیشه این دو فقیه جامع‌الشرایط، به بنیان نظری «فقه نظام مقاومت» منتهی شده است؛ فقهی که علاوه بر جنبه دفاعی، کارکرد تمدنی و راهبردی در برابر نظام سلطه دارد (خمینی، ۱۳۷۸: ۱/۴۸۴؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵ و افتخاری و حکیمی، ۱۳۹۹: ۲۰۳). با وجود تأکیدات گسترده بر «مقاومت» در سخنان و نوشته‌های امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره)، جایگاه

مفهومی، کارکردی و تطبیقی این مفهوم در آموزه‌های آنان به‌طور نظام‌مند و مقایسه‌ای تحلیل نشده است.

اهمیت و ضرورت موضوع

نخست، از منظر نظری، «فقه مقاومت» نقطه تلاقی سه حوزه معرفتی است: فقه جهاد، فقه ولایت و فقه نظام. بررسی جایگاه مقاومت در اندیشه امام (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، به فهم نحوه گذار فقه از سطح احکام فردی به سطح نظام حکومتی کمک می‌کند.

دوم، از نظر عملی، مقاومت رکن هویتی جمهوری اسلامی و پایه سیاست‌های کلان نظام در مواجهه با استکبار جهانی است؛ در نتیجه، تبیین مبانی فقهی آن می‌تواند پشتوانه نظری سیاست‌های مقاومت فعال و بازدارنده باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸؛ فاضل‌لنکرانی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۲۱).

سوم، در سطح تمدنی، مقاومت حلقه اتصال میان فقه و تمدن اسلامی است، زیرا از طریق آن فقه از حالت فردمحور خارج و به فقه نظام‌ساز بدل می‌شود (حیدری، ۱۴۰۰: ۷۲).

از این‌رو، تحلیل فقهی نظام مقاومت، نه تنها در سطح سیاست، بلکه در بازتولید دانش فقه حکومتی نیز نقشی محوری دارد. سؤالاتی که در این پژوهش باید پاسخ داده شود: (۱) مؤلفه‌های اصلی «مقاومت» در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره) چیست؟ (۲) چه تشابهات و تفاوت‌هایی میان مدل مقاومت در این دو اندیشه وجود دارد؟ (۳) کارکردهای استراتژیک مقاومت در دو منظومه فکری چگونه قابل تبیین است؟ و در نهایت هدف کلی، تبیین و تحلیل جایگاه مقاومت در اندیشه سیاسی امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره) و ارائه الگوی مفهومی مشترک - تفکیکی برای این دو گفتمان است.

نوآوری پژوهش

نوآوری این پژوهش در موارد ذیل است: انجام تحلیل تطبیقی و هم‌زمان میان دو گفتمان تأثیرگذار در انقلاب اسلامی؛ ارائه الگوی مفهومی سه‌گانه برای کارکردهای مقاومت (هویت‌بخشی، تضمین استقلال، سازمان‌دهی مقاومت اجتماعی) که هم مباحث نظری و هم پیامدهای عملیاتی را دربر می‌گیرد؛ تلفیق منابع دینی، صحیفه امام (ره) و بیانات آیت‌الله خامنه‌ای (ره) با مطالعات علمی - پژوهشی معاصر در حوزه نظریه مقاومت که برای نخستین بار در یک مطالعه همسان‌سازی شده و به‌صورت مستدل ارجاع داده شده‌اند.

پیشینه پژوهش

مرور آثار فقهی و سیاسی نشان می‌دهد که مفهوم مقاومت در سه سطح مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. در آثار تفسیری و دینی مانند (المیزان، طباطبایی، ۱۳۶۰) و (تفسیر نمونه، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴)، مقاومت بیشتر به عنوان صبر و پایداری فردی تفسیر شده است.
 ۲. در آثار اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)، از جمله تحریرالوسیله و صحیفه امام، مقاومت به صورت واجب شرعی ذیل قاعده نفی سبیل و وجوب دفاع طرح شده است (خمینی، ۱۳۷۸: ۱/۴۸۴).
 ۳. در پژوهش‌های جدید، فقه سیاسی مانند آثار افتخاری و حکیمی (۱۳۹۹) و حیدری (۱۴۰۰)، تلاش‌هایی برای تبیین مقاومت در قالب «فقه نظام مقاومت» صورت گرفته است.
- با وجود این، هنوز پژوهشی که به صورت تطبیقی جایگاه مقاومت را در منظومه فقه نظام امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره) بررسی کند، انجام نشده است. پژوهش حاضر این خلأ را پُر کرده و با رویکردی تلفیقی، مبانی فقهی، اصول حقوقی و کارکردهای نظام‌ساز مقاومت را استخراج می‌کند. همچنین کمتر پژوهشی به تحلیل تطبیقی اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره) از منظر مقاومت پرداخته است. اغلب آثار، یکی از دو شخصیت را محور قرار داده‌اند. نوآوری این پژوهش در پُر کردن همین خلأ می‌باشد و همچنین در ترکیب تحلیل مفهومی - تاریخی و تطبیقی دو گفتمان سیاسی تأثیرگذار انقلاب اسلامی و ارائه الگوی مفهومی سه‌گانه کارکردهای مقاومت است.

مبانی نظری و مفاهیم کلیدی

واژه «مقاومت» از ریشه «ق و م» (خلیل، ۱۴۰۹ق: ۵/۲۳۳)، این واژه بر وزن مفاعله (=مقاومه) بوده و از این جهت، حاکی از عملی است که دو طرف برای آن فرض می‌شود؛ به معنای با کسی با هم برخاستن و از جا بلندشدن و با کسی ضدیت یا ایستادگی کردن است. مطابق تبیین مفهومی برخی آربابان لغت، به «ایستادگی و پایداری» در جنگ و غیرجنگ برابر تهاجم دیگری، مقاومت می‌گویند (حمیری، ۱۴۲۰ق: ۸/۶۸۲ و جوهری، ۱۴۱۰ق: ۵/۲۰۱۷). از منظر فقه سیاسی، منظور از مقاومت، ایستادگی در برابر زیاده‌خواهی و سلطه‌جویی مستکبران و استعمارگران است. بنابراین مقاومت، اعم از اصطلاح «دفاع» در ادبیات رایج فقهی می‌باشد که تنها ناظر به دفع تهاجم نظامی است (مشکینی، ۱۳۹۲ق: ۲۴۵). با توجه به عمومیت اصطلاح مقاومت و در مقابل گستره مفهوم تجاوز و سلطه‌گری امام خمینی (ره) در شرح مباحث دفاع در کتاب «تحریرالوسیله»، دفاع از اسلام و مسلمانان را به دفاع نظامی و رویارویی در میدان جنگ منحصر ندانسته و با سرایت آن به عرصه‌های سیاسی و اقتصادی، از اصطلاح «مقاومت منفی» استفاده کنند؛ به این بیان که تحریم اقتصادی و سیاسی نیروی مهاجم را از مصادیق بارز دفاع و مبارزه شمرده‌اند (امام، بی‌تا: ۱/۴۸۶) و بر سه اصل محوری ولایت فقیه، حکومت اسلامی و عدم جدایی دین از سیاست در کتاب کشف‌الاسرار دائماً در طول مبارزه و دوران حاکمیت تأکید داشته‌اند و این سه اصل محوری از

بنیادی‌ترین اصول منظومه فکری امام خمینی (ره) است. در متون فارسی، «استقامت» و «مقاومت» گاهی مترادف به کار رفته‌اند؛ براساس تعاریف معاصر، مقاومت عبارت است از «مجموعه عملکردی برنامه‌ریزی‌شده و هوشمند در عرصه‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی برای استحکام ساخت وجودی افراد و نهادها و مقابله نظام‌مند با تهدیدهای بیرونی و درونی» (افتخاری و حکیمی، ۱۳۹۹: ۲۰۱). همچنین در فرهنگ‌های فارسی، «استقامت» به معنی «ایستادگی، پایداری» تعریف شده است (فرهنگ عمید، مدخل «استقامت»). مقاومت به معنای انفعال و انزوا نیست، مقاومت در ذات خود پویایی، حرکت رو به جلو و تحرک را دربر دارد. مقاومت در قرآن فراتر از یک اصطلاح بلکه یک فرهنگ است و مفهوم دوام، ثبات و انجام درست فعل مدنظر می‌باشد (بقره: ۴۵ و ۲۵۰) و قاعده فقهی نفی سبیل هم از همین فرهنگ قرآنی گرفته شده است. یک مجموعه زمانی «نظام» به شمار می‌آید که تعاملات و مناسبات میان اجزای مسیر از مبدأ تا مقصد، به گونه‌ای تعریف و تنظیم شوند که به تحقق هدف خاص آن مسیر بینجامند. بر این اساس، فقه تخصصی نظام‌ساز و مباحث راهبردی مرتبط با نظام‌سازی مشخص می‌کنند که از میان ترکیب‌های ممکن، کدام ترکیب برای تحقق هدف موردنظر، مطلوب‌تر و کارآمدتر است. در فقه نظام نیز همین فرایند دنبال می‌شود؛ بدین معنا که برای دستیابی به هدف، باید‌ها و نبایدهایی تعیین می‌شوند که جهت تعاملات و مناسبات را روشن سازند و وصول به هدف مطلوب در آن حوزه را امکان‌پذیر کنند. (رشاد و ایزدی، ۱۴۰۳). فقه مقاومت نیز مفهومی مقابل فقه سازش و هم‌زیستی با ظالمان قرار دارد و آن بخش از دانش فقه است که راهبردها و احکام ایستادگی در برابر تهدیدها و تجاوزها و نفوذ داخلی و خارجی و مقابله با آنها و نیز دفاع از ارزش‌ها و مرزهای اسلامی را از منابع شیعی استنباط می‌کند.

خودآگاهی اسلامی: فرایندی معرفتی - هویت‌ساز که موجب می‌شود جامعه نسبت به منابع هویتی دینی و سیاسی خود آگاه گردد و از این طریق توان مقاومت و اقدام جمعی را باز یابد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۰۳/۱۴).

عزت ملی: نوعی سرمایه نمادین و عملی که جامعه را از احساس حقارت دور ساخته و موقعیت چانه‌زنی و اقتدار در روابط بین‌الملل را فراهم می‌سازد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۰۲/۲۲).

استقامت و پایداری: مأموریتی الهی است و همه انبیا موظف به مقاومت بودند. پیامبران و امامان برای نشر اسلام، برای مبارزه با سیطره دشمن و شیاطین زمان و مقابله با ایدئولوژی‌های دروغین، راه مقاومت را برگزیده‌اند و هم‌اکنون نیز برای رشد و پیشرفت و تعالی کشور باید اهل مقامت بود و تنها راه پیروزی نیز همین است. انسان موجودی ذومراتب می‌باشد که خداوند متعال درباره او چنین می‌گوید «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (تین: ۴). احسن تقویم یعنی

بهترین قوام، تعادل و نظام. بهترین شرایط جسمی و روحی برای ارتقاء به مقامات عالیه (المیزان: ۳۱۹/۲۰). احسن تقویم، مرتبه عالی هستی، امکانی است که وجودی مجرد و فوق مادی دارد و اسفل یعنی آخرین مرتبه هستی می‌باشد که وجودی مادی و جسمانی دارد (عشاقی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه). قیام به معنی ایستادن، تقویم یعنی راست قامتی، انسان یک موجود ایستاده است، یعنی ما به انسان ادراک، اختیار و آینده‌نگری و هرچه لازم‌تر بود به اندازه کافی دادیم. «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوِيَهَا». درک خوب و بد، نیروی تمیز حُسن و قبح و فجور و تقوا، همزاد انسان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۳۷/۹؛ مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۴: ۳۱/۳۰۱ و طبرسی، بی تا: ۱۷۹/۶). از حیث فقهی، رابطه مقاومت و ولایت فقیه، رابطه «تبعیت نظام از رأس نظام» می‌باشد. همان‌گونه که در فقه نظام اقتصادی، ولایت فقیه رأس تشریع است، در فقه نظام مقاومت نیز مشروعیت اقدام جمعی امت به واسطه اذن ولی فقیه تثبیت می‌گردد. به تعبیر دیگر، ولایت فقیه، شرط تحقق مقاومت مشروع می‌باشد؛ زیرا بدون مشروعیت ولایی، مقاومت می‌تواند به هرج و مرج و بغی منجر شود (خمینی، ۱۳۷۸: ۵۷۲/۲؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹: ۷۷). از این منظر، مقاومت نه تنها فضیلتی اخلاقی، بلکه یک «حکم فقهی» در قلمرو سیاست اسلامی است و مشروعیت آن از قواعد کلان فقه حکومتی، به‌ویژه ولایت فقیه، اخذ می‌شود (خمینی، ۱۳۷۸: ۵۷۲/۲؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵). مفهوم مقاومت در جهان‌بینی اسلامی، ریشه در مبانی انسان‌شناسی و الهیاتی دارد. از منظر قرآن کریم، انسان موجودی دارای فطرت الهی است که به‌سوی کمال و تعالی جهت داده شده است: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» (تین: ۴).

طباطبایی در المیزان، آیه مذکور را ناظر به استعداد ذاتی انسان برای ارتقاء و صعود می‌داند و می‌نویسد: «احسن تقویم یعنی بهترین قوام وجودی برای حرکت به‌سوی مقامات عالیه؛ و این مسیر بدون استقامت و صبر ممکن نیست» (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۳۱۹/۲۰). صدرالمُتألهین نیز در تفسیر القرآن الکریم، استقامت را لازمه سیر وجودی انسان از مرتبه طبیعت به فطرت می‌داند و مقاومت در برابر قوه شهوت و غضب را نوعی جهاد اکبر معرفی می‌کند (صدرالدین شیرازی: ۳/۱۰۱؛ ۲۵۰/۴). در حوزه فلسفه سیاسی اسلامی، مفهوم مقاومت، پیوندی وثیق با دو اصل دارد: اصل امر به معروف و نهی از منکر، که متضمن ایستادگی در برابر ظلم و انحراف است و اصل عزت مؤمن، که قرآن آن را در آیه «وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ» (منافقون: ۸) مطرح می‌کند. از منظر اخلاق اسلامی نیز، مقاومت جلوه‌ای از فضیلت صبر و توکل است: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا...» (فصلت: ۳۰) که بر پایداری در مسیر حق تأکید دارد. بنابراین، مقاومت در اندیشه اسلامی صرفاً مفهومی سیاسی یا نظامی نیست، بلکه دارای بنیان انسان‌شناختی، اخلاقی و معرفتی

می‌باشد. این مبانی در گفتمان انقلاب اسلامی توسط امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، بازتولید و نهادینه شد.

نظام مقاومت

مقصود از نظام مقاومت، مجموعه‌ای هماهنگ از باورها، ارزش‌ها، نهادها، قواعد و سازوکارهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دفاعی است که با هدف حفظ استقلال، عزت و هویت جامعه اسلامی در برابر سلطه و تهدید شکل می‌گیرد. در این معنا، مقاومت صرفاً کنش فردی یا نظامی نیست، بلکه شبکه‌ای از ظرفیت‌های مادی و معنوی است که در قالب یک ساختار منسجم عمل می‌کند. نظام مقاومت در جمهوری اسلامی ایران در قالب نهادهایی همچون نیروهای مسلح، بسیج، ساختارهای فرهنگی، رسانه‌ای و علمی متجلی شده و هدف آن صیانت از ارزش‌های اسلامی و جلوگیری از نفوذ و سلطه بیگانگان است. از این منظر، مقاومت یک فرایند مستمر و نظام‌مند برای تحقق اهداف کلان امت اسلامی به‌شمار می‌رود.

فقه نظام مقاومت

فقه نظام به‌عنوان یکی از رویکردهای نو در فقه حکومتی، بر پیوند ساختاری میان احکام و نظام‌های اجتماعی تأکید دارد (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵؛ حیدری، ۱۴۰۰: ۷۲). در این چارچوب، «فقه نظام مقاومت» به مجموعه‌ای از قواعد و احکام فقهی گفته می‌شود که هدف آن صیانت از امت اسلامی و حفظ ولایت الهی در برابر نظام سلطه است. قاعده فقهی نفی سبیل، وجوب دفاع و حرمت اعانت ظالم، سه رکن اصلی این نظامند؛ اما در سطح کلان‌تر، فقه نظام مقاومت وظیفه دارد روابط بین‌المللی امت اسلامی را نیز در چارچوب عدالت و کرامت انسانی تنظیم کند. بدین ترتیب، مقاومت در فقه نظام، نه واکنشی مقطعی، بلکه «نظامی مستمر برای تحقق وعده الهی» است (افتخاری و حکیمی، ۱۳۹۹: ۲۰۴؛ خامنه‌ای، پیام: ۱۴۰۱).

امام خمینی (ره) فقه را ذاتاً ناظر به اداره جامعه می‌دانستند و تصریح می‌کنند: «الإسلام هو الحكومة بشؤونها والأحكام قوانين الإسلام وهي شأن من شؤونها بل الأحكام مطلوبات بالعرض وأمور آلية لإجرائها وبسط العدالة» (خمینی، کتاب البیع: ۲/ ۶۳۳). بر این مبنا، مقاومت نیز نه صرفاً یک حکم فقهی منفرد، بلکه بخشی از سازوکار تحقق عدالت و صیانت از حکومت اسلامی محسوب می‌شود.

مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره)

در منظومه فکری امام خمینی (ره)، مقاومت مفهومی چندوجهی است که هم بُعد عرفانی - اخلاقی دارد و هم بُعد اجتماعی - سیاسی. ایشان در صحیفه امام مقاومت را «وظیفه‌ای الهی در برابر

طاغوت‌ها» و شرط رسیدن به قرب الهی معرفی می‌کند (خمینی، ۱۳۸۶: ۱/۱۶۳). در آثار فقهی امام خمینی (ره)، به‌ویژه تحریر الوسیله، مقاومت ذیل باب «جهاد دفاعی» بررسی شده و به‌عنوان واجب کفایی برای دفاع از اسلام و سرزمین مسلمانان مطرح گردیده است (خمینی، ۱۳۷۸: ۱/۴۸۴). ایشان معتقد است هرگاه استقلال سیاسی یا فرهنگی مسلمانان تهدید شود، مقاومت واجب عینی می‌گردد و ترک آن گناهی بزرگ می‌باشد. این دیدگاه، مستند به قاعده نفی سبیل و ادله «حرمت اعانت ظالم» است (پیشین: ۵۷۲/۲). در تحلیل امام خمینی (ره)، مقاومت در ذات انسان و جامعه دینی نهفته است و هرگونه سستی، موجب شکست جبهه حق خواهد شد. به‌زعم او، پیروزی نهایی مشروط به استمرار استقامت و بیداری امت می‌باشد (خمینی، ۱۳۸۶: ۱۱/۳۵۷).

«و اسْتَشْعِرُوا الصَّبْرَ فَإِنَّهُ أَدْعَى إِلَى النَّصْرِ» استقامت و پایداری از عوامل پیروزی در جنگ است (جمعی از محققان، ۱۴۲۸: ۱/۴۲). امام خمینی (ره) در تمام سال‌های مبارزات خود بر لزوم مقاومت در برابر قدرت‌های بیگانه تأکید کرده و با اشاره به استعمار چپ و راست، هدف از آن را نابودی امت و کشورهای مسلمان از طریق تحکیم سرسپردگی ملت‌های اسلامی و غارت سرمایه‌های ملی و طبیعی آنان عنوان می‌کند (خمینی، ۱۳۸۶: ۲/۴۳۸-۴۳۶). امام خمینی (ره) رسیدن به استقلال و آزادی در سایه دخالت بیگانگان را وهمی بیش نمی‌داند و تلاش افراد در هر مقام و منصبی جهت استمرار سلطه و یا ایجاد سلطه جدید و دخالت بیگانگان را خیانت به اسلام و کشور می‌داند و تفکر و استدلال امام (ره) در سلطه بیگانگان، عقب‌نگه داشتن ملت و ایجاد و ادامه محرومیت و در مقابل دست‌درازی و غارت و سرکوب ملت خواهد بود (خمینی، ۱۳۸۶: ۳/۴۸۳-۴۸۸). ایشان مقابله با اقدامات قدرت‌های استکبار و استعمار و خنثی کردن توطئه‌های آنان را ضروری دانسته و تلاش می‌کنند با روحیه مقاومت ایجاد شده در مردم در فضای انقلاب را تقویت و آن را برای مقابله با استعمارگران حفظ نماید و راهکار مبارزه با قدرت‌هایی مانند آمریکا را، حفظ روح اسلامی جامعه به‌عنوان اصلی‌ترین مؤلفه هویت ملی معرفی می‌کند (خمینی، ۱۳۸۶: ۳۰۰/۱۶). یکی از مهم‌ترین رهاوردهای مقاومت، تقویت هویت ملی و مذهبی است که موجب انسجام اجتماعی در میان اقوام مختلف می‌شود. این جنبش‌ها، نه‌تنها برای خود، بلکه برای همه جامعه اسلامی پیام‌آور امید به آینده بهتر و مبارزه با نابرابری‌ها می‌باشد. اهمیت این موضوع در مبارزات سیاسی امام خمینی (ره) و اعتراضات ایشان و سایر علما مبنی بر به ثمر نشستن تلاش نظام سیاسی استبدادی برای تضعیف هویت دینی و ملی مردم آشکار می‌شود. فصل جدید مقاومت امام خمینی (ره) در برابر طرح انقلاب سفید که از جمله اقدامات ضد‌هویت و مخدوش کردن استقلال ایران توسط شخص شاه بود، آغاز می‌گردد (خمینی، ۱۳۸۶: ۱/۱۶۰). از منظر امام خمینی (ره)،

مقاومت دارای سه لایه تحلیلی است: مقاومت فردی و اخلاقی که غلبه بر نفس و پایداری در مسیر ایمان و همان جهاد اکبر می‌باشد. مقاومت اجتماعی که ایستادگی در برابر ظلم و انحراف حاکمان، با محوریت امت و علما است و مقاومت سیاسی - بین‌المللی که مقابله با استعمار و استکبار، به‌طور خاص نظام سلطه غربی می‌باشد. او در پیام خود به ملت‌ها می‌فرماید: «در برابر زور و فشار طاغیان خضوع نکنید... خداوند بر شما ملائکه فرو می‌فرستد که خوف و حزن را از دل شما بزدایند» (خمینی، ۱۳۸۶: ۱/ ۱۶۴). از دیدگاه فقه سیاسی، مقاومت در منظومه امام خمینی (ره)، تحقق عملی ولایت فقیه در برابر ولایت طاغوت است. بدین‌سان، مقاومت نه فقط واکنشی سیاسی، بلکه مصداقی از اجرای فقه حکومتی در عرصه اجتماعی محسوب می‌شود (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۶؛ مطهری، ۱۳۷۰: ۶۸).

مؤلفه‌های مقاومت در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)

آیت‌الله خامنه‌ای (ره) هم مقاومت را یک نظریه اصیل می‌داند: «نظریه مقاومت در مقابل دشمن قوی پنجه را تبلیغ کنید، ترویج نمایید. بعضی تصور نکنند که چون دشمن بمب دارد، موشک دارد، دستگاه‌های تبلیغاتی دارد و از این قبیل، ما عقب‌نشینی [کنیم]؛ نخیر، نظریه مقاومت، یک نظریه اصیل و درست است؛ هم در مقام نظر، هم در مقام عمل؛ از لحاظ نظری و از لحاظ عملی - از هر دو جهت - باید [ترویج شود]. معنای نظری این است که تبیین کنید. شما جوان‌ها خیلی خوب می‌توانید این نظریه مقاومت را تبیین کنید؛ هم در بین خودتان و هم محیطی که در آنجا قرار دارید و هم حتی در ارتباط با کشورهای دیگر و جوان‌های دیگر. نظریه مقاومت را، این را که هدف استکبار سیطره است، هدف استکبار سلطه است، سلطه بر ملت‌ها است، برای همه تبیین کنید، بدانند که هدف استکبار این است. از لحاظ عملی، جریان مقاومت را ما حق جوان‌ها می‌دانیم؛ جوان‌های عراق، جوان‌های سوریه، جوان‌های لبنان، جوان‌هایی در شمال آفریقا، جوان‌هایی در مناطق شبه‌قاره و اطراف آن‌ها، یک مشت جوان‌هایی هستند که در مقابل آمریکا مقاومت می‌کنند، ایستاده‌اند؛ حق این‌ها است، ما حق این‌ها میدانیم؛ تقویت این جریان‌ها به معنای تقویت نظریه مقاومت است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۰۸/۱۲). در تحلیل این موضوع، آیت‌الله خامنه‌ای (ره) نظریه مقاومت را از سطح رفتار فردی به سطح نظام‌مند و راهبردی ارتقاء داده‌اند. ایشان در تداوم فقه حکومتی امام خمینی (ره)، مقاومت را در چارچوب «فقه نظام» تفسیر می‌کنند. بر این اساس، مقاومت واجد دو بُعد است: بُعد تکلیفی (وجوب دفاع در برابر سلطه) و بُعد ولایی (لزوم تبعیت از ولی فقیه در جهت تحقق نظام اسلامی). این دیدگاه در بیانیه گام دوم انقلاب نیز با عنوان «مقاومت فعال» مطرح شده

است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۲۱). ایشان در بیانات مختلف، مقاومت را «مشی پایدار ملت‌ها در برابر سلطه طلبی» می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۰۳/۱۴). به تعبیر ایشان، مقاومت یعنی انتخاب راه حق و ادامه آن با وجود موانع؛ این معنا در چارچوب اندیشه راهبردی ایشان شامل ابعاد زیر است: مقاومت به مثابه نظام معرفتی: مبتنی بر ایمان، خودآگاهی و باور به وعده الهی: «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ» (محمد: ۷). مقاومت به مثابه سیاست خارجی: تکیه بر استقلال، نفی سلطه، حمایت از ملت‌های مظلوم (فلسطین، لبنان و یمن). مقاومت به مثابه نظریه تمدنی: گسترش بیداری اسلامی و تحقق «امت واحد» به عنوان هدف نهایی است. ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب نیز بر ضرورت «مقاومت فعال» برای عبور از مرحله دولت‌سازی اسلامی به تمدن نوین اسلامی تأکید دارند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). و همچنین امنیت پایدار ثمره، قدرت نظامی نیروهای مسلح کارآمد دولت و مقاومت و مشارکت سیاسی است. آیت الله خامنه‌ای (ره) شرط تداوم و افزایش این اقتدار را ایستادگی، صبر، تقوا، تدبیر و انسجام ملی می‌داند (نیکنام و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۱۰۷). بنابراین، نظریه مقاومت در اندیشه ایشان، طور یافته فقه جهاد و دفاع می‌باشد که با اصول فقه حکومتی امامیه پیوند خورده و در سطح امت اسلامی به صورت «فقه مقاومت جهانی» تبلور یافته است (افتخاری و حکیمی، ۱۳۹۹: ۲۰۳).

مقایسه تطبیقی اندیشه امام خمینی^(ره) و آیت الله خامنه‌ای^(ره)

در واقع، آیت الله خامنه‌ای (ره) نظریه مقاومت امام خمینی (ره) را نظام‌مند، نهادمند و تمدنی کرده‌اند. استمرار گفتمان امام خمینی (ره) در گفتمان آیت الله خامنه‌ای (ره)، نشانگر پویایی اندیشه مقاومت در انقلاب اسلامی است. تفاوت بنیادین دو منظومه در نحوه استفاده از منابع فقهی است؛ امام خمینی (ره)، مقاومت را ذیل فقه فردی - اجتماعی و جهاد دفاعی تبیین می‌کند، در حالی که آیت الله خامنه‌ای (ره)، آن را در قالب فقه نظام و حکمرانی اسلامی گسترش می‌دهد. هر دو مبتنی بر قاعده نفی سبیل و ولایت فقیه هستند (خمینی، ۱۳۷۸: ۵۷۲/۲؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۲۱). بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که میان اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره) در اصل نظریه مقاومت، تفاوت ماهوی وجود ندارد، بلکه آنچه در اندیشه ایشان مشاهده می‌شود، تبیین، بسط و نهادینه‌سازی همان مبانی نظری است که امام خمینی (ره) بنیان نهاده‌اند. امام خمینی (ره) از آغاز طرح نظریه ولایت فقیه، مقاومت را در چارچوب حکومت اسلامی و مقابله همه‌جانبه با نظام سلطه مطرح کرده‌اند و این امر را نمی‌توان صرفاً به سطح جهاد فردی یا مقاومت اخلاقی فروکاست. مبانی انسان‌شناختی، اجتماعی و تمدنی مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره)، ریشه در نظریه فطرت و کمال انسانی دارد؛ نظریه‌ای که هم ناظر به تعالی فردی و

اخلاقی انسان است و هم تحقق جامعه اسلامی، دولت اسلامی و امت اسلامی را دربر می‌گیرد. آیت‌الله خامنه‌ای (ره) نیز همین مبانی را در شرایط جدید منطقه‌ای و جهانی تبیین کرده و سازوکارهای تحقق آن را در قالب نظریه مقاومت فعال و تمدن نوین اسلامی تشریح نموده‌اند. جدول زیر چکیده تحلیل تطبیقی دو منظومه فکری را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۱: چکیده تحلیل تطبیقی منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای (ره) و امام خمینی (ره) در رابطه با مفهوم مقاومت

آیت‌الله خامنه‌ای (ره)	امام خمینی (ره)	محور
فقهی - راهبردی؛ مبتنی بر نظریه نظام اسلامی	عرفانی - فقهی؛ مبتنی بر جهاد اکبر و تزکیه نفس	مبنای نظری
ملی، منطقه‌ای و جهانی	فردی، اجتماعی، سیاسی و تمدنی	سطح تحلیل
تحقق تمدن نوین اسلامی	حفظ دین و مقابله با طاغوت	هدف مقاومت
بصیرت، اتحاد، قدرت نرم و سخت	ایمان، صبر، وحدت امت	ابزارها
اقتدار ملی، بیداری اسلامی	پیروزی انقلاب، حفظ اسلام	پیامدها

تحلیل تطبیقی میان فقه نظام مقاومت و فقه جهاد دفاعی

فقه مقاومت را می‌توان مرحله‌ای متأخر از تطور تاریخی فقه جهاد دفاعی دانست؛ با این تفاوت که فقه جهاد دفاعی ناظر به وضعیت تهاجم مستقیم دشمن است، درحالی‌که فقه مقاومت دامنه دفاع را به حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و تمدنی گسترش می‌دهد.

امام خمینی (ره) فقه را ذاتاً ناظر به اداره جامعه می‌دانستند و تصریح می‌کنند: «الإسلام هو الحكومة بشؤونها والأحكام قوانين الإسلام وهي شأن من شؤونها بل الأحكام مطلوبات بالعرض وأمور آلیه لإجرائها وبسط العدالة» (خمینی، کتاب‌البیع: ۶۳۳/۲). بر این مبنا، مقاومت نیز نه صرفاً یک حکم فقهی منفرد، بلکه بخشی از سازوکار تحقق عدالت و صیانت از حکومت اسلامی محسوب می‌شود.

این توسعه مفهومی، فقه را از «حکم به دفاع» به «نظام مقاومت» ارتقا می‌دهد؛ یعنی از وجوب دفاع فردی به وجوب دفاع سازمان‌یافته و تمدنی (خمینی، ۱۳۷۸: ۴۸۴/۱؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸؛ افتخاری و حکیمی، ۱۳۹۹: ۲۰۳). تحلیل مفهومی از استقامت فردی تا مقاومت تمدنی و همچنین روند تطور مفهومی مقاومت در دو گفتمان را می‌توان در سه سطح مشاهده کرد: سطح درونی

(فردی): مقاومت در برابر وسوسه‌های نفسانی و حفظ ایمان. سطح میانی (اجتماعی - سیاسی): پایداری در برابر ظلم، فساد و استکبار. سطح کلان (تمدنی): تلاش برای تحقق امت واحد و نظام اسلامی جهانی. این سه سطح از دیدگاه امام (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره)، با اصل «سُنَّ الهی» پیوند دارد: «وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ» (حج: ۴۰). امام خمینی (ره) مقاومت را شرط تحقق وعده الهی می‌داند و آیت الله خامنه‌ای (ره) این وعده را در قالب راهبرد تمدن‌سازی بازخوانی می‌کند (خمینی، ۱۳۸۶: ۱۳/۲۴۷؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۳/۱۴). فقه جهاد دفاعی در متون سنتی، به مقابله با تهاجم دشمن در زمان و مکان خاص اختصاص دارد و موضوع آن اغلب نبرد نظامی می‌باشد، اما در فقه نظام مقاومت، دفاع از اسلام به حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و تمدنی گسترش یافته است. از دیدگاهی دیگر؛ فقه شیعه در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره) به معنای نفی فقه فردی نیست، بلکه به معنای عبور از انحصار فقه در ساحت فردی و گسترش آن به عرصه نظام‌سازی اجتماعی است. در این نگاه، فقه فردی همچنان جایگاه خود را حفظ می‌کند، اما در کنار آن «فقه نظام» نیز برای پاسخ‌گویی به نیازهای حکومت اسلامی، تمدن‌سازی و اداره جامعه ضرورت می‌یابد. این تحول، مبنای نظری شکل‌گیری «فقه نظام مقاومت» به شمار می‌رود. همچنین در اندیشه آیت الله خامنه‌ای (ره) براساس فقه پویا تحول در روش، تحول در انتظارات و تعامل فقاهت و سیاست و تحول در موضوع‌شناسی و تخصصی‌شدن فقه از جمله اجتهاد پویا موجب ایجاد فقه نظام شده که جامع‌نگر، تحول‌ساز و تمدن‌ساز است. از آنجاکه براساس این نگاه، فقه اجتماعی به فهم اسلام به عنوان یک نظام اجتماعی توجه دارد و حکومت نیز جزئی از اجزای نظام اجتماعی می‌باشد، از این رو امروزه می‌توان فقه را شکلی برای نظام اجتماعی و به تبع شکلی برای حکومت دانست. در این نگاه، فقه حکومتی نگرشی است جدید بر فقه که براساس آن فقیه در راستای حکومت کردن بر مبنای فقه اسلام به استنباط می‌پردازد (ایزدهی، ۱۴۰۵).

به بیان دیگر؛ از دیدگاه اراکی، فقه نظام عبارت است از کشف نظام اجتماعی و حکومتی نهفته در پس احکام و گزاره‌های فقهی؛ زیرا احکام فردی موجود در منابع فقهی، اجزای پراکنده یک منظومه کلان برای اداره جامعه اسلامی‌اند، نه احکامی مستقل و منفک از یکدیگر؛ از نظر ایشان، فقه نظام چیزی جدا از فقه موجود نیست، بلکه حقیقت اصلی شریعت و فقه همان فقه نظام است. احکام جزئی و فردی که در روایات و کتاب‌های فقهی آمده‌اند، در واقع اجزای یک نظام اجتماعی و حکومتی بزرگ‌تر هستند. پیامبر اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) مأمور به ساختن و اداره جامعه اسلامی بودند و احکام فردی نیز در چارچوب همین هدف کلان صادر شده‌اند؛ بنابراین فقه نظام با کشف و بازسازی پیوندها و اهداف پشت احکام موجود، از دل همین فقه متعارف استخراج می‌شود (مباحثی

از درس خارج آیت الله اراکی، رهنامه پژوهش، شماره ۳۵-۳۶). در واقع، فقه نظام مقاومت، مرحله تکامل یافته فقه جهاد است که از سطح «تکلیف فردی» به سطح «سازوکار نظام مند اجتماعی» ارتقا یافته است (خمینی، ۱۳۷۸: ۲/۵۷۲؛ حیدری، ۱۴۰۰: ۷۴ و افتخاری، ۱۴۰۱: ۱۲). این تحول نشان‌دهنده توان فقه امامیه در پاسخ‌گویی به نیازهای تمدن اسلامی در عصر دولت‌سازی است.

الگوی سه‌گانه مقاومت

براساس تحلیل داده‌ها، پژوهش حاضر مدلی سه‌سطحی از مفهوم مقاومت ارائه می‌کند:

جدول شماره ۲: مدل سه‌سطحی از مفهوم مقاومت

کارکرد اصلی	توضیح	سطح
تقویت فطرت و خودآگاهی دینی	ایمان، توکل، صبر و بصیرت	معرفتی و اعتقادی
حفظ استقلال و هویت ملی	عدالت‌خواهی، وحدت، استکبارستیزی	اجتماعی و سیاسی
تحقق تمدن نوین اسلامی	امت واحده، بیداری اسلامی	تمدنی و بین‌المللی

این الگو با ترکیب دیدگاه امام (بُعد درونی و اخلاقی) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره) (بُعد تمدنی و نظام‌ساز) شکل گرفته است و می‌تواند به‌عنوان چارچوبی نظری برای مطالعات آینده مورد استفاده قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

مفهوم «مقاومت» در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، تنها یک دستور سیاسی یا نظامی نیست، بلکه بنیانی معرفتی و الهی دارد که در بستر فقه، فلسفه و عرفان اسلامی تکوین یافته است. براساس یافته‌های این پژوهش، مقاومت در منظومه فکری امام خمینی (ره)، از جهاد اکبر (اصلاح نفس) تا جهاد اصغر (مبارزه با طاغوت) امتداد دارد و بر محور ایمان، توکل و صبر سامان یافته است. ایشان مقاومت را راهی برای تداوم مسیر انبیا و تحقق وعده الهی می‌دانند: «اگر ملت ما استقامت کند، هیچ قدرتی بر او غلبه نخواهد کرد.»

در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، مقاومت از سطح فردی فراتر رفته و به نظریه‌ای راهبردی در حکمرانی اسلامی و سیاست بین‌الملل تبدیل شده است. ایشان با تأکید بر «مقاومت فعال»، آن را شرط حفظ عزت ملی و استمرار حرکت تمدنی انقلاب معرفی می‌کنند. به باور ایشان، مقاومت نه

انفعال، بلکه کنشی فعال و خلاق است که بر پایه ایمان، خودآگاهی و اتکا به ظرفیت‌های درونی امت شکل می‌گیرد.

پژوهش حاضر نشان داد که هر دو اندیشمند، مقاومت را رکن هویت انقلاب اسلامی می‌دانند. آیت الله خامنه‌ای (ره) با حفظ مبانی نظری مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره)، به تبیین ابعاد نوپدید، نهادسازی و توسعه سازوکارهای تحقق آن در عرصه‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی پرداخته‌اند. از این رو، نظریه مقاومت در اندیشه امامین انقلاب را باید منظومه فکری واحدی با اقتضائات زمانی متفاوت دانست، نه دو نظریه مستقل. از تلفیق این دو نگرش، الگویی جامع به دست می‌آید که در سه سطح معرفتی، اجتماعی و تمدنی قابل تبیین است.

از دیدگاه تحلیلی، می‌توان گفت که اندیشه مقاومت در انقلاب اسلامی نوعی نظریه بومی در روابط بین‌الملل اسلامی را شکل داده است که با نظریه‌های غربی مقاومت، مانند مقاومت مدنی گاندی یا نافرمانی مدنی راولز، تفاوت بنیادی دارد؛ زیرا در اندیشه امامین انقلاب، مقاومت نه صرفاً ابزاری سیاسی، بلکه تجلی «ولایت الهی» در عرصه جامعه و تاریخ است. در نتیجه، می‌توان عناصر کلیدی نظریه مقاومت در گفتمان انقلاب اسلامی را در سه محور خلاصه کرد:

بنیاد انسان‌شناختی: انسان دارای فطرتی مقاوم و آزاد است.

بنیاد اجتماعی - سیاسی: جامعه ایمانی باید در برابر استکبار ایستادگی کند و استقلال خود را حفظ نماید.

بنیاد تمدنی: مقاومت مقدمه شکل‌گیری امت واحده و تمدن نوین اسلامی است.

بنابراین، می‌توان گفت که «مقاومت» از منظر امامین انقلاب، نظریه‌ای جامع برای بقا، پیشرفت و کرامت جامعه اسلامی است که ظرفیت بومی‌سازی در علوم انسانی اسلامی را دارد. در یک جمع‌بندی کلی، پژوهش حاضر بر این باور است که «مقاومت» در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای (ره)، نه مفهومی موقتی و سیاسی، بلکه رکن هستی‌شناختی انقلاب است. امام خمینی (ره) با تکیه بر مبانی عرفانی و فقهی، روح مقاومت را در مردم ایران زنده کردند و آیت الله خامنه‌ای (ره) با تکیه بر مبانی نظری و مدیریتی، آن را به گفتمانی تمدنی و نظریه‌ای در سیاست خارجی تبدیل نمودند. از دیدگاه فقه سیاسی امامیه، نظریه مقاومت یکی از مهم‌ترین ثمرات تطور فقه حکومتی در عصر حاضر است. این نظریه، استمرار عملی قاعده «نفی سبیل» و «ولایت فقیه» در قالب نظام سیاسی جمهوری اسلامی است. مقاومت در این معنا، واجبی شرعی برای حفظ نظام و استقلال امت اسلامی است. در نتیجه، می‌توان گفت نظریه مقاومت، حلقه اتصال فقه جهاد دفاعی سنتی با فقه نظام ولایی معاصر است. بنابراین، استمرار انقلاب اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی،

در گرو فهم عمیق و نهادینه‌سازی «نظریه مقاومت» است؛ نظریه‌ای که هم به فطرت انسان و عدالت اجتماعی توجه دارد و هم بر مواجهه فعال با نظام سلطه جهانی تأکید می‌کند.

از منظر فلسفه فقه نیز، مقاومت تجلی نسبت «تکلیف و حق» است؛ یعنی در آن واحد، هم تکلیف شرعی مؤمن به دفاع و هم حق ذاتی امت اسلامی برای زیست مستقل را دربر می‌گیرد. این پیوند میان تکلیف و حق، از مختصات نظریه‌های فقه نظام است و موجب می‌شود فقه مقاومت، نه تنها احکام دفاعی، بلکه قواعد کرامت و عدالت را نیز پوشش دهد.

از منظر فلسفه فقه، مقاومت مظهر جمع میان «حق» و «تکلیف» است؛ بدین معنا که از یک‌سو، امت اسلامی مکلف به دفاع از دین است و از سوی دیگر، حق ذاتی نفی سلطه و تحقق کرامت انسانی را دارد. این هم‌زمانی حق و تکلیف، نشان‌دهنده حرکت فقه از فقه فردی به فقه نظام است؛ فقهی که در آن، احکام دفاعی و سیاسی در قالب نظامی کلان برای حفظ ولایت و عدالت الهی ترکیب می‌شوند. از این‌رو، نظریه مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای (ره) را می‌توان نخستین الگوی عملی «فقه نظام مقاومت» دانست که قابلیت بسط به عرصه‌های فرهنگی و اقتصادی را نیز دارد.

منابع

۱. اراکی، محسن (بی تا). درس خارج فقه (فقه نظام در قرآن و روایات). رهنامه پژوهش، حوزه علمیه. شماره ۳۵-۳۶.
۲. افتخاری، اصغر (۱۴۰۱). «فقه نظام مقاومت: چارچوب مفهومی و مبانی فقهی». پژوهش‌های فقه سیاسی. ۲۵-۱: (۲) ۹.
۳. افتخاری، اصغر و حکیمی، محمد (۱۳۹۹). «مختصات الگوی مقاومت اسلامی در منظومه فکری آیت الله خامنه‌ای (ره)». پژوهش‌های سیاست اسلامی. ۸(۱۸): ۲۰۱-۲۳۴.
۴. ایزدهی، سید سجاد (بی تا). تحول در فقه از منظر رهبر شهید. سایت اجتهاد.
۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۱). مبانی فقه سیاسی اسلام. تهران: گنج دانش.
۶. جمعی از محققان (۱۴۲۸ق). جهاد در آینه روایات. قم: انتشارات زمزم هدایت.
۷. جوهری، اسماعیل (۱۴۱۰ق). الصحاح تاج اللغة والصحاح العربیه. جلد ۵. بیروت: دارالعلم للملایین.
۸. حائری شیرازی، محمدصادق (۱۳۹۶). الگوی دینی تربیت کودک و نوجوان. قم: راه رشد (دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله حائری شیرازی).
۹. حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام. محققان حسین بن عبدالله العمری و مطهر بن الاریانی و یوسف محمدعبدالله. جلد ۸. بیروت: دارالفکر المعاصر.
۱۰. حیدری، محسن (۱۴۰۰). فقه نظام و روش‌شناسی آن. قم: نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۴۰۱/۰۴/۱۷.
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. دیدار با کارگزاران حج، ۱۳۹۷/۰۴/۲۵.
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان، ۱۳۹۷/۰۸/۱۲.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۳۹۷/۰۹/۰۴.
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. مراسم سی‌امین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۸/۰۳/۱۴.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی. بیانات. مراسم سی‌وسومین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۴۰۱/۰۳/۱۴.
۱۸. خلیل بن احمد (۱۴۰۹). کتاب العین، جلد ۲ و ۵. بیروت: دارالهجره.
۱۹. خمینی، روح الله (۱۳۷۹). کتاب البیع. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲۰. خمینی، روح الله (۱۳۷۸). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲۱. خمینی، روح الله (۱۳۸۶). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۲۲. داورری اردکانی، رضا (۱۳۹۵). درباره علم و سیاست. تهران: انتشارات سخن.
۲۳. دشتی، محمد (۱۳۷۹). ترجمه نهج البلاغه. قم: نشر مشرقین.
۲۴. رشاد، علی اکبر و ایزدی، حسین (۱۴۰۳). فقه نظام‌ساز، درآمدی بر مفهوم‌شناسی واژه «نظام». فصلنامه علمی-پژوهشی. ۳ (۲): ۲۴-۳۹.
۲۵. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۶۰). ترجمه و تفسیر المیزان. قم: دفتر نشر اسلامی.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن (بی تا). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمکتبه الحیاه.

۲۷. عشاقی، حسین (بی‌تا). پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. بازیابی از <http://www.iict.ac.ir> [www.iict.ac.ir]
۲۸. فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۲ق). تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسیله. قم: مؤسسه فقهی فاضل.
۲۹. فرهنگ عمید (بی‌تا). مدخل «استقامت».
۳۰. مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۴). فرهنگ قرآن. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۱. مشکینی، علی (۱۳۹۲). مصطلحات الفقه. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
۳۲. مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹). نظریه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۳۳. مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). جهاد در اسلام. تهران: صدرا.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. موسوی، علی‌اکبر (۱۳۹۸). مبانی فقه نظام اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۳۶. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۳۷. نیکنام، خسرو؛ جعفرنژاد، مسعود و ملانکه، سیدحسن (۱۴۰۱). «بررسی شاخص‌های اقتدار ملی جمهوری اسلامی ایران در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)». جامعه‌شناسی سیاسی ایران. ۵(۱۱): ۲۱۰۷-۲۱۲۵.